

LEE W ETHSCH

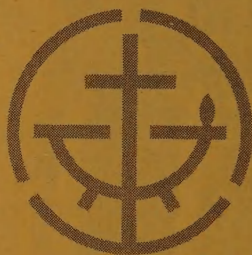
School of Theology at Claremont

1001 1321725

BJ
1258
D8
L4

GERMAN

Theology Library

SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT
California

1238
D 2
L 4

PRACTISCH CHRISTENDOM

ONDER REDACTIE VAN

DR H. TH. OBBINK EN P. J. MOLENAAR

ETHISCH: MODERN OF ORTHODOX?

DOOR

Dr. G. VAN DER LEEUW.

SERIE IV - NUMMER 10

UTRECHT - G. J. A. RUYS - 1923

PRACTISCH CHRISTENDOM

Onder redactie van

Prof. Dr H. TH. OBBINK en P. J. MOLENAAR

Adres der redactie: Prins Hendrikstraat 19 's-Gravenhage,

Doel
van
P.C.

De bedoeling van deze uitgave is, menschen van onzen tijd, in 't bijzonder jonge menschen, waaronder zoovele zoekenden en twijfelenden zijn, die aarzelend of zelfs afwijzend staan tegenover de kerk, den bijbel, de sacramenten en zooveel meer, en die geen raad weten met de vele ethisch-religieuze kwesties, welke gedurig en van alle kanten zich aan hen opdringen, een weinig behulpzaam te zijn bij het zoeken van den juisten weg.

Ook om ouders en allen, die veel met jonge menschen in aanraking komen, en dan met hen, gelijk zoo vaak het geval is, zeer verschillen in hun waardeering van al deze dingen, aanwijzingen te geven voor de juiste wijze van behandeling.

De achtereenvolgens verschijnende nummers zullen zeer uiteenlopende onderwerpen behandelen, maar de uitgave zal toch zóó ingericht zijn, dat later de bijeenhoorende nummers in series kunnen worden verzameld.

Voor-
waarden
van
inteeke-
ning
P. C

Het voornemen bestaat om Series te geven, elk van 10 nummers.

Maandelijks verschijnt een nummer, in omvang van één à twee vel druks, behalve in Juli en Augustus.

De orde waarin de nummers verschijnen is geheel willekeurig.

De abonnementsprijs is voor den vierden jaargang van 10 nummers gesteld op f 4.00 en zal voor de volgende jaargangen gehandhaafd blijven tenzij door bijzondere omstandigheden verhooging noodzakelijk is.

Losse nummers worden in beperkt getal verkrijgbaar gesteld à f 0.50.

Over het abonnementsgeld wordt beschikt na de verschijning van nummer 2 van een jaargang.

UTRECHT

G. J. A. RUYS.

ETHISCH: MODERN OF ORTHODOX?

Nog altijd klinkt met onverminderde kracht aan het adres der ethischen het verwijt van halfslachtigheid. Wat onder het volk gezegd wordt in den vorm: erger dan de moderneren, want zij lijken soms orthodox, of: nog akeliger dan de fijnen, want ze doen zoo liberaal, dat komt toch ook bij meer en zelfs bij hoog ontwikkelden telkens weer aan den dag als verontwaardiging over der ethischen bodemloos subjectivisme of over de ethische voorliefde voor paradoxen. Zoo zal het nog wel eenigen tijd blijven. Het ethisch beginsel roept die verwijten uitteeraard te voorschijn. Ja, — waneer we niet vreesden reeds terstond door een ethische eigen-gereidheid aanstoot te geven — we zouden kunnen verdedigen, dat een ethische eerst gerust kan zijn over de echtheid van zijn beginsel, wanneer hij met genoemde en soortgelijke verwijten in ruime mate wordt bedeed.

Dit neemt niet weg, dat die verwijten onjuist zijn, in zoover ze zich richten tegen het ethisch beginsel, vaak ook onbillijk in zoover ze bedoeld zijn tegen de meeningen van ethische menschen. „Halfslachtig” is het ethisch beginsel zeker niet; halfslachtig behoeft ook de dienaar en drager van van dat beginsel geenszins te zijn, al maakt de practijk of de traditie hem ook dikwijls daartoe. Want — en we willen dit maar dadelijk volmondig toegeven — de meeningen van vele ethischen verdienen het hierbedoelde

odium niet zelden. Men kan zeggen, dat ze dan niet ethisch zijn, en ik ben sterk geneigd dit te beamen. Maar men houdt ze ervoor. En dit sticht verwarring.

Ik denk aan die welmeenende en gemeenlijk innig vrome menschen, wier onderscheid met de orthodoxie hierin bestaat, dat zij wat water doen in den sterken wijn, door de oude Concilies, de Hervormers en Dordt geschonken. Zij noemen zich zelf gaarne „gematigd”, hun volgelingen noemen hen bewonderend „mild”. Zij hangen niet aan de letter, niet aan détails, zij beperken zich tot de „groote hoofdzaken”, de „groote heilsfeiten”. Het is niet noodig alles, het is niet noodig veel te gelooven. God is met weinig tevreden. Zij excerpereen de uitvoerige lijsten van Symbolen en Formulieren en stellen een lijstje van minimum-eischen op. Al naar de mate van hunne matiging, staan daar vier, twee of zelfs maar één enkel punt op. Maar dat moet dan ook worden „vastgehouden”. Anders is men niet meer orthodox, of liever: anders behoort men niet meer tot de geloovigen.

Deze minimumeischers meenen het uitnemend. Niemand zal hun den roem hunner milde gezindheid ontzeggen, en misschien was hun standpunt, althans in vroeger tijden, wel historisch noodzakelijk. — Maar ethisch is anders. Men kan veilig zeggen, dat het ethisch beginsel dichter staat bij de orthodoxie van de Inquisitie en van Dordt, in zooverre daaruit besef spreekt van het onverzettelijke van den absoluten eisch Gods, dan bij deze gematigdheid.

Eenigen tijd geleden werd door een bekend filosoof-paedagoog uitgesproken, wat velen, ook vele orthodoxen, denken: dat de voorstelling van de wonderbare geboorte, zooals die ons in Lucas 2 wordt gegeven, een tijdelijke mythische vorm is ter uitdrukking van het feit, dat Jezus Chris-

tus zich niet uit de historie, niet uit de menschheid laat verklaren. De vorm is vergaan, het feit blijft. Als ik mij niet vergis, werd dit door vele „ethischen” tamelijk kras gevonden, ook door dezulken, die bereid zijn het met de schepingsdagen, den ezel van Bileam en het stilstaan van de zon in het dal Ajalon niet te nauw te nemen. Als men de wonderbare geboorte laat glippen, waar blijft men dan? Dan is Jezus ook niet meer Gods Zoon. Zoo redeneerde men. Deze vrees moge begrijpelijk zijn, zij is door en door onethisch. Niet op grond van het vaststaan eener miraculeuze geboorte zien wij in Christus onzen Verlosser en aanbidden Hem als Gods Zoon, — wij ervaren in onze harten zijn overweldigende macht en besluiten daaruit, dat Hij alleen te verklaren is direct uit God en niet uit iets dat geschapen is. Voor den schrijver van Lucas 2 was dit ondenkbaar buiten de voorstelling der wonderbare geboorte om, voor de Middeleeuwen bleef dit zoo. Voor ons is het m.i. anders. Maar dat doet er niet toe. 't Gaat er niet om of sommige geloofsvoorstellingen belangrijk, juist, onmisbaar zijn of niet, het gaat er om of wij ze moeten gelooven. En wij moeten niets, ook niet waar het dingen geldt, veel belangrijker dan de geboorte.

Hetzelfde geldt nl. ook van de opstanding des Heeren. Er is in de ethische theologie vaak betoogd, dat aan de opstanding eigenlijk alles hangt, dat de opstanding de spil is waarom alles draait, dat men — daarop komt het toch eigenlijk neer —, alleen de opstanding maar behoeft te gelooven. Al het andere komt vanzelf. Vrome en geleerde mannen, sommigen van de besten onder de ethischen hebben dit verdedigd. — Het is o zoo begrijpelijk. Immers in de opstanding komt aan den dag, dat Jezus niet was een held en martelaar, maar een koning en overwinnaar; dat Hij niet werd gedood, maar zich

offerde; de Heer, „dien het graf niet houden kon” is de Heer van leven en dood; zijn opstanding geeft eerst zin aan het Evangelie, dat zonder deze positief behaalde overwinning een schoon gebaar, een idealistische opwelling zou blijven. Bovendien: het feit van de lichamelijke opstanding breekt met den griekschen waan, dat geest en lichaam zich zouden laten scheiden. Christus' triomf is ook die der stof, die der gansche schepping. — Maar..... dit alles komt in de opstanding aan den dag, het blijkt er uit. Het gold ook reeds vóór dien. Christus is reeds aan het kruis de overwinnaar, de Heer over dood en leven. En als niemand anders het begrepen heeft, dan staat de romeinsche hoofdman als getuige: deze was Gods Zoon. Als we niets van een opstanding wisten, dan zouden we misschien minder gemakkelijk Christus erkennen als Heer; maar Hem te ervaren, te beleven als den Heer over dood en leven zou ons toch niet onmogelijk zijn. Ik wil hiermede niet zeggen, dat wij het leerstuk der opstanding moeten afschaffen; ik acht het èn historisch èn dogmatisch onmisbaar. Historisch, omdat de eerste geschiedenis van het Christendom zich moeilijk verklaren laat zonder de opstanding en den indruk, die zij op de discipelen maakte. Dogmatisch, omdat het de noodzakelijke uitdrukking en tevens de consequentie is van de ervaring der overwinning, der triomfeerende macht des Heeren. Maar ook hier is die ervaring de eerste en beteekent de opstanding alleen iets, doordat die ervaring haar interpreteert. Zonder die is zij een mirakel als een ander. Het gaat dus niet aan om op het lijstje van het beslist noodzakelijke alleen dit ééne punt te plaatsen. Wij hebben geen lijstje nodig. Wij gelooven, daarom spreken wij. En nu zullen we ook over de opstanding moeten spreken. Maar daaraan „hangt” niets, alsof wij met

de vaste greep om het opstandingsdogma tevens het gansche christelijk geloofsbezit vasthielden, aan dien éénen spijker opgehangen. Het geloof is niet een vasthouden, maar een vastgehouden worden.

Het minimumstandpunt treedt ook zeer nadrukkelijk aan den dag in veler beschouwingen over de kerk. Ze zijn niet kerkistisch en allerm minst bekrompen. Ze weten ook heel wel, dat er een groot onderscheid is tusschen de Kerk van Christus en de kerken. Maar wanneer het er op aankomt dit toe te passen en dus een kerk te beschouwen als een historisch geworden gemeenschap, niet naar beginselen geconstrueerd, en noch minder naar zulke beginselen te reconstrueeren, maar gegroeid, soms vergroeid, toch juist aan haar historische gestalte haar waarde ontleenend, — dan is hun dat veel te radicaal, de oude kerkopvatting keert plotseling terug; in de kerk moet Christus als Hoofd worden gehandhaafd enz. Alsof Christus in Kerk of kerken handhaving noodig had, en alsof het mogelijk ware zijn koningschap met menschenhanden op te richten!

Al deze gematigdheid is inderdaad slechts halfslachtigheid. Zij vindt haar oorsprong in de, soms maar half bewuste, handhaving van het moeten gelooven. Daar staat tegenover het ethisch beginsel, zooals een vermaard prediker het eens op zijn wijze formuleerde: we motten niet gelooven, we maggen gelooven. Men kan het ook geleerder en wijsgeeriger, maar in den grond niet beter zeggen, wanneer men zich beroept op de autonomie van den geest, door Kant aan het het begin dezer eeuw, als een baken in zee gesteld. Het is hier niet de plaats over deze dingen uit te wijden. Kohnstamm heeft, bij herhaling, aan de autonomie, die, begrepen als eigenwilligheid, de dood is van als geloof; maar, be-

grepen als de eigen bevestiging van hetgeen God ons geeft voor dat geloof onmisbaar is voortreffelijke woorden gewijd. Ik mag daar wel naar verwijzen.¹⁾

* * *

God en wat Hij ons geeft onttrekken zich aan alle waarneming, aan alle verificatie door zintuigen of rede. Wie God wil „bewijzen”, wie zijn openbaring redelijk wil afleiden, beukt met mokers op een zijden weefsel, of (het omgekeerde beeld is misschien treffender nog) hij slaat met een kinderhamertje op rotsen: hij maakt eenig leven, en slaat zich hoogstens op zijn duim. De goddelijke dingen zijn niet „bovenzinnelijk”; als ze dat waren, zouden we ze nooit kunnen ervaren. Wat God ons geeft, wordt op andere wijze gekend en geaffirmeerd dan de werkelijkheid, die ons omgeeft. Maar b e i d e moeten geaffirmeerd worden — buiten ons om geschiedt mogelijk iets, maar wij kunnen daarvan niets weten. Wat is moet g e l d e n. Wat niet g e l d t, valt buiten onzen gezichtskring.

Dit gelden is, waar het de religieuze dingen betreft, van zedelijken aard. Het beantwoordt niet, zooals in het gelden voor de rede, aan een theoretischen, maar aan een zedelijken norm. Over een in abstracto af te leiden godsbegrip kan men ethisch niet spreken. Hier geldt slechts de onmiddellijke evidentie van het religieus-zedelijk normbesef.

Dit — in het algemeen gesproken — kantiaansch standpunt is natuurlijk niet het eigendom der ethische theologie,²⁾

¹⁾ Eltheto, Orgaan der N. C. S. V. Dec. 1922. Bijbel en Jeugd. Haarlem 1923, blz. 30 vv.

²⁾ Evenmin behoeven wij als ethische theologen te meenen, dat Kant en de Kantianen in alle opzichten het laatste woord hebben gesproken. Men kan bij het dualisme tusschen religieuze en theore-

al valt het niet ontkennen, dat zonder Kant en Schleiermacher, maar vooral zonder den eerste, een ethische theologie zich bezwaarlijk denken laat. Maar zij deelt het uitgangspunt in de autonomie en het verzet tegen het oude supernaturalisme met o.a. de vrijzinnige theologie. Zij is minstens even radicaal als deze. Zij wil evenmin iets weten van compromissen. Ja, zij is vaak veel radicaler, in zooverre zij zelden in verzoeking komt om met de oudere moderneren de autonomie des geestes te beperken door een stel zelf uitgevonden, maar niettemin bijna metaphysisch en mythisch vereerde natuurwetten; of met sommige nieuwere, te vluchten in de algemeenheid van het begrip. Wie zich aan Kant oriënteert, loopt minder gevaar van dogmatisme, dan wie zich naar Plato of Spinoza richt.

Wil men dus in dit verband een antwoord geven op de in den titel gestelde vraag, dan kan men zeggen, dat modern en ethisch tot dit punt van ons betoog samen kunnen gaan en dan ook veelal inderdaad gaan. Dat ethisch vrijzinnig is, kan alleen zeggen, wie voor de andere zijde van het vraagstuk geen oog heeft. En die andere zijde is minstens even belangrijk.

Wij zagen boven, dat niets iets voor ons kan beteekenen, dat wij niet in vrijheid affirmeeren, dat voor ons slechts waarde heeft datgene, waaraan wij waarde hechten. Nu moet er echter iets zijn, dat geaffirmeerd kan worden. En hier loopen ethisch en vrijzinnig in de meeste gevallen sterk uiteen. De vrijzinnige zal vaak niet anders te affirmeeren heb-

tische zekerheid niet rustig blijven staan. Onze theologie kan hier van iemand als Karl Heim veel leeren. Maar men overwint dit dualisme niet door telkens te doen alsof het er niet is.

ben, dan de consequentie, de Folgerichtigkeit van zijn eigen denken. Zijn vrijheid blijft ledig, zijn waardeering inhoudloos, omdat hij geen oog heeft voor de verwezenlijking van waarden in de geschiedenis. Kant's philosophie is volslagen ahistorisch. God, ziel en onsterfelijkheid zijn postulaten van de praktische Vernunft, van het zedelijk besef. In zijn gedachtengang kunnen ze ook niet veel meer worden. Vandaar, dat een der beste en meest consequente vormen van modernisme mij nog altijd schijnt te zijn het z.g. „ethisch modernisme”, waarin het geloof aan God niet anders is dan een vaste overtuiging aangaande het allerhoogste recht van het goede. De mensch affirmeert dan alleen de zedewet, die hij zichzelf oplegt. Andere modernen zullen meer op het redelijk moment nadruk leggen: God is hun ten slotte de eigen geest in de grootste algemeenheid, de universeele geest, wiens denken wij met onze rede bevestigen.

De ethische maakt zich in de autonomie des geestes alleen vrij om zich terstond onder een wet te stellen. Hij vindt in de eigen vrijheid onmiddellijk een hooger gebod. Hij gaat uit van de ervaring, dat de religieus-zedelijke eisch, die tot hem komt, weliswaar niet van buiten af als een Fremdkörper in zijn geest zich indringt, weliswaar niets voor hem beteekent, wanneer hij zich dien eisch niet in volle vrijheid toeëigent, maar niettemin door hem wordt vernomen als een eisch, die zich niet uit zijn eigen rede laat verklaren. Hij gaat uit van de ervaring, dat in de vrije keus van zijn geest zich iets aan hem openbaart, dat hij niet kan herleiden tot welke eigen ervaring of redeneering ook. Hij laat zich niet kronen door paus of bisschop, hij drukt zichzelf de kroon op het hoofd, maar hij weet, dat hij haar toch ontvangt uit de hand van een Grootere.

De autonomie leidt dus bij den ethische tot onderschikking aan iets anders, dan hij zelf is, iets nieuws, een nieuw leven, dat hij in zichzelf vindt. In zichzelf. Ook hier niets, dat van buiten af zich opdringt. 't Eerste, waarover de mensch zich verbaast, dat is zijn eigen persoonlijkheid. Hoe is die er gekomen? Hoe is hij van één onder velen, van een stuk natuur, van een toevalligheid of een willooze bepaaldheid, geworden tot een persoon, een centrum van zelfstandig leven, met het besef van vrijheid, het bewustzijn van een richting en een doel? Zeker, — hij weet maar al te goed, dat zijn leven in te vele gevallen afhankelijk blijft, zijn willen gebonden, zijn richting onvast, zijn doel vaag. Maar hij draagt dan toch in zich het besef, hoe het moèt: hij voelt dat besef als een deel van zichzelf — maar toch ook als een bezit, dat boven het eigene uitgaat; hij voelt in den arbeid van het zich vormen tot een persoonlijkheid de gave, het geschenk. Hij begint zijn eigen leven te zien als een wonder, een godsgebouw, zijn ervaring als de heilsgeschiedenis Gods. Er is hem niets aan gelegen dit te begrijpen. Het gaat hier niet om dingen, die algemeen-demonstrabel zijn. Zijn zekerheid is een andere, diepere, die van de beleving. Niet: God bestaat... en nu ervaar ik zijn werking in mijn leven. Neen: ik ervaar iets in mijn leven, dat ik uit niets eigens kan verklaren, tot niets eigens herleiden; er moet dus iets zijn (maar met een gansch ander z i j n, dan al het zijnde), waaruit dit nieuwe leven stamt. Men noemt dit God.

Tot het rechte besef van wat in ons gebeurt, van het groote, dat in ons geschiedt en van het ontzachlijke, dat ons ontbreekt, komen wij, wanneer wij dan ook in de geschiedenis Gods nieuwe werkelijkheid zich zien voltrekken, wanneer wij staan tegenover Jezus Christus. Wij kennen Hem

aanvankelijk „naar het vleesch”; Hij komt tot ons in de beperktheid der historie; wij benaderen Hem moeizaam over vele eeuwen en vele interpretaties heen. Wij zien hem als onzer een, kennen Hem gebrekkig en begrijpen Hem niet. Toch krijgt Hij vat op ons, Hij laat niet los, en als wij ons niet afwenden (ook hier geschiedt alles in vrijheid en op eigen verantwoordelijkheid), dan verandert er iets: ziende op Hem begrijpen wij steeds beter, wat daar in ons zelf woelt en werkt om boven te komen, het nieuwe leven, dat ons wenkt; maar ook alles wat dit nieuwe leven in den weg staat. Hij zegt ons „alles wat wij gedaan hebben”, in Hem vinden we onze schuld en onze vergeving, den afstand, die ons scheidt van God en de eeuwigheid, die Hij ons in het hart legde. Dit is het wat Paulus noemt: het gestaltenis aannemen van Christus in ons. En hoe langer hoe meer zien wij Jezus anders: hoe langer hoe sterker wordt in Hem de Andere ons openbaar, tot wij Hem niet meer alleen naar het vleesch kennen, maar Hem zien als onzen Heer.

Zoo voltrekt zich in ons het wonder van het nieuwe leven, zoo krijgt het vorm en inhoud. Zoo wordt in de vrijheid des menschen de heerlijkheid Gods geboren. De keuze wordt gawe, het willen genade, de verbazing aanbidding.

Ja, U kiest ons hart eeuwig tot zijn koning.

* * *

Nu is wel heel sterk gebleken, dat de paradox inhaerent is aan het ethisch beginsel. Er is ongetwijfeld door ethischen veel te veel met paradoxen geschermd. In den allerlaatsten tijd schijnt dat trouwens niet meer enkel hun praerogatief. Maar in het wezen van het ethisch beginsel, dat immers niet

anders wil zijn dan het beginsel van het christelijk geloof zelf ligt de paradox, de eenige, dien wij noodig hebben. Omdat het geloof zelf paradox is: een zwakke beweging van den mensch, tevens een sterke daad Gods; een flauwe kreet van den hulpelooze, tevens de geweldige stem van den Almachtige; een sidderend gebaar van een aarzelend uitgestoken hand, tevens de vaste greep van een oversten leidsman.

Sommigen kunnen in dit paradoxale van het geloof en van zijn beschrijving in ethische theologie¹⁾ niet anders zien dan een geven en nemen, een weer oprichten met de eene hand van hetgeen de andere juist heeft neergeworpen. Het zij zoo. Maar de liefde tot de paradox van bij voorbeeld een Kierkegaard is toch wezenlijk niet geboren uit de zucht tot een dergelijk compromis. De paradox is veeleer onmisbaar als de uitdrukking van de spanning des levens, de spanning tusschen het oude en het nieuwe, het menschenlijke en het goddelijke.

Keeren we dus terug tot de populaire vraag, zooals wij haar in den titel citeerden, dan weten wij evenmin iets als de moderne theoloog aangaande de goddelijke dingen. Maar ons geloof richt zich op den ganschen rijkdom van de verwezenlijking der persoonlijkheid, de waarde-verwerkelijking in de geschiedenis; religieus uitgedrukt: ons geloof

¹⁾ Een beschrijving, die ontzachtlijk moeilijk is, omdat de paradox zich altijd weer tegen de „Gehäuse” van termen en begrippen verzet. Veel ethische theologie is nog altijd te rationalistisch, rekent te weinig met Kierkegaard. Een zwakke poging om op dit moeilijk terrein enkele lijnen aan te geven deed ik in onze Eeuw van 1922: Tijd en Eeuwigheid. Waar het gaat om de verhouding van geloof en geschiedenis, wordt de paradox het scherpst zichtbaar en treedt dan ook gewoonlijk het verschil tusschen ethisch en vrijzinnig het eerst aan den dag.

komt overal daar in actie, waar het Christus in de geschiedenis ziet. Voelen wij ons dus in het ken-critische volkomen „moderne mensen” en hebben wij de „rechte leer”, als dat de kerkleer van 325 of 1618 moet zijn, definitief verworpen, — evenzeer stellen wij prijs op het gelooven „met de gansche christenheid.” Zoo kunnen wij historisch-critisch of godsdienst-historisch arbeiden samen met den moderne en de ethische theologie heeft zich in dit opzicht niet onbetuigd gelaten. Maar de geschiedenis van Israel en die van het Christendom zijn voor ons óók nog iets anders dan historisch materiaal. Wij zien daarin, wanneer wij ze als geloovigen benaderen, Gods wonderen openbaar worden. Wij zien de geschiedenis van Israel en die van Jezus als heilsgeschiedenis. Anderen zien dat niet. Dat ligt in den aard der zaak. 't Gaat hier om een toepassing van het — allermintst aangeboren en algemeen-menschelijk geloof op de geschiedenis. Wij zien in de christelijke traditie slechts daarom iets bizonders, omdat wij de geschiedenis van God met zijn volk, van God met zijn helden, met de menschheid, ons daarin verhaald, zien uitloopen op de geschiedenis van God met onze eigen ziel. Slechts het geloof ziet heilsgeschiedenis, omdat het zelf het laatste bedrijf daarvan in eigen leven heeft beleefd.

Het komt er nu op aan te wijken ter rechter noch ter linkerzijde. Het terrein der menschelijke kennis, der wetenschap is autonoom en mag niet worden ingeperkt. Er zijn geen dingen, waar „de wetenschap af moet blijven”. Ook hier moet niets. Er zijn dingen, waar de wetenschap niet aan komen kán, omdat zij v o o r h a a r niet bestaan. Ethisch wil allermintst zeggen anti-intellectueel. Er is geen weeër, geen menschonwaardiger en geen ongodelijker houding denkbaar, dan die van een quasi-vroom zich terugtrekken op het

religieuze, gepaard met minachting van alle theoretische bezinning. Wanneer de christen ook hier niet tracht zoo diep door te dringen, als zijn geestelijke structuur toelaat, komt hij te kort in gehoorzaamheid jegens God, evengoed, als wanneer hij niet meer werkt voor het dagelijksch brood en de kloostercel betreft. Een beroep op den veel mishandelden text, dat het den wijzen en verstandigen verborgen is, zou hier alleen baten, wanneer zij, die deze houding aannemen, dan ook kinderkens waren, wien het geopenbaard kon worden. Maar daar plegen ze in hun eigenwijsheid verre vandaan te zijn.

Maar even goed heerscheres op eigen terein is de religie. En haar volle leven heeft niets van een uitgetrokken memoriepost, van een vaag agnosticisme. Wij „weten” hier niets, maar wij „weten, in wien wij geloofd hebben”. Geen wetenschap kan ons dat geloof nemen; belangrijker is nog, dat ook geen wetenschap het ons geven kan.

Zoo blijft de spanning tusschen twee terreinen des levens. Een spanning, die haar analogon vindt in die tusschen geloof en moraal, moraal en kunst, geloof en kunst, wetenschappelijke en artistieke norm enz. Een spanning, die ons misschien minder vreemd wordt, wanneer wij zien, hoe het irrationeele feit, het normbesef, dat aan elke geesteswerkzaamheid axiomatisch ten grondslag ligt, juist op het terrein der religie zijn volle recht ontvangt en zelfstandig wordt gediend. Hoe dus ook wetenschap, moraal, kunst, zonder dit onherleidbare niet uitkomen. — Maar een spanning, die niettemin blijft, en gedragen moet worden. De orthodoxie schudt haar af en rationaliseert het heilige; het modernisme doet op zijn wijze hetzelfde.

Hier moet met grooten eerbied de naam genoemd worden

van Wilhelm Herrmann. Hij heeft op de nieuwere ethische theologie ten onzent een onberekenbaar grooten invloed gehad. En juist nu wij in onze dagen het ontoereikende van zijn systeem, de zwakke plekken van zijn beschouwing der historische gegevens sterker zijn gaan beseffen, is het gepast er aan te herinneren, dat hij het is geweest, na sommigen en vóór velen, die telkens weer, met profetischen nadruk heeft gewaarschuwd tegen het afwijken ter rechter of ter linkerzijde. Hij heeft onvermoeid, zoolang hij leefde, betoogd, dat aanvaarden van hetgeen niet tot persoonlijk eigendom is geworden, verwerpen van wetenschappelijke resultaten op grond van overgeleverde voorstellingen, maar even goed meten van het religieuze met wetenschappelijken maatstaf, ontoelaatbaar is, ja, onzedelijk. Hij heeft ons geslacht de heerlijkheid van de vrijheid getoond, het den eisch der waarheid in alles voorgehouden. En indien wij verder niets meer van hem konden gebruiken (het is er verre vandaan!), — hiervoor zou blijvende dankbaarheid passen.

* * *

En zoo zal het ook met het ethisch beginsel wel blijven :

Von der Parteien Gunst und Hass verwirrt,
Schwankt sein Charakterbild in der Geschichte.

Het maakt alles los, om dan op te komen voor de vastheid van wat het zelf los gemaakt heeft. Het ondermijnt het gansche gebouw, door de christelijke kerk met oneindige moeite opgetrokken, en als het valt, ziet het Gods gebouw eerst recht rijzen naar zijn gemaakt bestek. Het neemt alle steunpunten weg, het schijnt te zweven in de ruimte, en het wil ten slotte een eeuwige stad bouwen op een punt des tijds.

Het is niet te verwonderen, dat dit alles hem, die het niet

verstaat, ergert. Kuyper kon Gunning niet begrijpen, Höfding Kierkegaard niet. Maar men zou misschien wel eens kunnen begrijpen dat het in de ethische theologie niet gaat om het openen van achterdeurtjes, om het sparen van kool en geit; maar dat de paradoxie, die het wezen is van die theologie, alleen het gevolg is van een ernstige, bijna schreef ik: een wanhopige poging om het volle leven te beschrijven naar den eisch, in al zijn tegenstrijdigheid en al zijn gecompliceerdheid. Het volle leven van den christen, in wien geloof naast ongelooft, de bekeerde naast den onbekeerden mensch, ook het kennen Gods naast het kennen der dagelijksche ervaring, blijvend naast elkaar zijn en in elkaar overgrijpen, mag niet worden geperst in de gladde dialectiek van een systeem, in de starre vormen van een traditie. Het „moderne” systeem vloeibaar te maken, er alle ontoereikendheden, alle antinomiën, alle willekeurigheden van te laten zien; achter de starre vormen der traditie het eeuwig jonge leven te wekken, dat misschien wel zijn vorm breken zal — dat is de dubbele taak van den ethische. Daarom voelt hij meer voor een critische dan voor een idealistische wijsbegeerte, meer voor de dogmatische essay, dan voor het dogmatisch systeem.

* * *

Met de „vrijzinnigen” hebben wij dus gemeen, dat wij beginnen bij ons zelve, dat wij uitgaan van den mensch, zijn kenvermogen, zijn normbesef. Daarmede hangt samen, dat de ethische (voorzoover hij alweer niet gematigd-orthodox is), zich openstelt voor wat menschen hebben gemaakt en nog maken, dat zijn houding tegenover de cultuur een positieve moet zijn. Dat kan niet anders, waar hij in de

cultuur het werk ziet ook van eigen geest, haar niet apart stelt als het werk van anderen, die tot „de wereld” behooren. Ook hij zelf behoort immers tot „de wereld”, hij weet het soms met smart, soms met blijdschap. Maar het werk der wereld, de cultuurarbeid is ook zijn werk. Hij zal er dus geenszins milder, maar toch wel heel anders — laat ons zeggen, menschelijker — over oordeelen, dan degene, die de cultuur ziet als de vaak vijandige, hoogstens onverschillige macht, waarmede de christen alleen in uiterlijke aanraking behoeft te komen. In de gansche levenshouding van den ethische zal dit uitkomen: zijn houding natuurlijk allereerst tegenover de wetenschap — dan tegenover de kunst. Hij zal cultuurwaarden allereerst meten met hun eigen maatstaf en niet dadelijk vragen of op zijn „standpunt” iets wel kan worden geduld. Hij loochent allermintst een hooger criterium, maar hij is zich bewust van de moeilijkheid dit op de concrete verschijnselen zuiver toe te passen. Hij is dus voorzichtig; slap, zeggen zijn critici. Hij zal het raam van Toorop graag hebben in zijn protestantsche kerk; hij vertoont (reeds Gunning, naar wij onlangs hebben kunnen lezen) dikwijls een onbedwingbare neiging tot den schouwburg, hij heeft slechts een matig behagen in opbouwende literatuur en verfoeit „christelijke” romans of novellen. Hij erkent de autonomie van de aesthetica, gelijk die van het denken.

Maar met den „orthodoxe” verbindt ons het uitgangspunt van alle levensbeweging in God. Wij beginnen bij den mensch, maar wij beginnen ook bij God. Men begrijpt dit niet. Goed, wij begrijpen het ook niet. Maar wij beleven het. Wanneer wij religieus spreken, begrijpen wij het ook niet beter, maar wij voelen het wel beter aan: God begint met ons. Wij spreken, maar God spreekt tot ons. En meer: wij

zouden niets te zeggen hebben, wanneer God niet tot ons gesproken had. Wij zijn hier orthodoxer dan alle concilies, al stellen wij daar geen bizonderen prijs op. En toch houden wij tegelijk vol: God zou ons niets zeggen, wanneer wij niet tot Hem spraken. Het één is niet zonder het ander.

Maar belangrijker nog dan deze nevenstelling is het accent. God de eerste, wij de eersten: wij handhaven beide; maar het accent ligt op het eerste lid. En dat is de eenige zin, dien ik kan verbinden met de uitdrukking „ethisch-orthodox”. Orthodox — wanneer dat woord zijn eigenlijken zin zal hebben — zijn wij allerminst. Dit is nu wel duidelijk gebleken. Maar met de gansche orthodoxie verbindt ons het accent op het eerste lid. Gij vindt dat niet veel? Het is alles!

Uit onze menschelijke huid kunnen wij niet kruipen, goden zijn wij niet, wij kunnen niet doen alsof wij er zelf niet zijn. De mystiek beproeft het sedert vele eeuwen tevergeefs. Wij hebben ons zelf te poneeren en te zeggen: hier zijn wij, Heer, wij. Arme, nietswaardige blinde menschen. Maar dan toch: wij. En als wij dat gezegd hebben, weten wij plotseeling, dat de Heer tot wien wij spreken, er reeds lang was, en reeds lang gesproken heeft. Dat Hij ons geroepen heeft, nog vóór wij waren. En nu gaan we niet ontkennen, dat wij spraken. Maar nu valt voor ons alle nadruk op dat eerste: God was, God sprak. Dat is nu het eenig belangrijke geworden.

Daarom is wie goed ethisch is, goed gereformeerd. Het meest wezenlijke kenmerk, het religieuze kenmerk van het gereformeerde is toch wel juist, dat het een eigen nadruk legt, een eigen accent geeft. Dat het God zegt, altijd weer God. Niet, dat het de eigen werkzaamheid van den mensch ontkent en zonder meer alles aan God toeschrijft, den eenigen

acteur in het werelddrama. Het is niet pantheistisch. Het verlegt alleen het accent van den mensch naar God, op grond van een overweldigende ervaring.

De ethische practijk (niet de ethische voorgangers, als Gunning en la Saussaye!) is niet altijd vrij te pleiten van te weinig aandacht voor dit gereformeerde. Men heeft zich vaak dingen uit de hand laten slaan, die door de „gereformeerden”, i. e. de Kuyperianen, van thans als hun uitsluitend eigendom worden beschouwd. Men kan (kon?) hoogst ontwikkelde ethischen soms met een medelijdenden glimlach hooren spreken over die bekrompen gereformeerden, die nog iets met de praedestinatie wisten aan te vangen, die God nog als Rechter voorstelden en — o geboorneerdheid! — nog ergens in het heelal een plaats voor de hel reserveerden.

Zal de ethische theologie leven, dan moet die superieure glimlach verdwijnen. Hij is trouwens reeds bezig weg te sterven om de fijnbesneden ethische lippen. Goddank! Gods soevereine heiligheid krijgt de kinderen van ons geslacht weer in hun macht. Het is wel een ironie du sort, en, naar vrees ik sommigen niet zonder leedvermaak zullen constateeren, „echt ethisch”, dat een luthersch theoloog ons deze dingen weer opnieuw levend moest maken: Rud. Otto. Al waren er ten allen tijde onder de ethischen, die Gods heiligheid nooit één oogenblik vergeten hebben. Ik denk aan Gunning en Gerretsen. Het besef, dat, als wij alles gedaan hebben wij onnutte dienstknechten zijn, geldt volstrekt op alle tereinen des levens. Dat tegenover Gods majesteit al ons doen niets beteekent, dat al ons kennen, ons handelen, ons bewonderen niets is, wanneer het niet rust in de groote macht Gods, ons zoo ontzachlijk vèr-af en zoo wonderlijk vertrouwd, — juist de ethische zal het zeer sterk gevoelen,

Juist hij kan het weten, dat al zijn liefde wederliefde is. God is de Eerste, altijd en overal.

* * *

Wat ik hier principieel trachtte uiteen te zetten, heeft nu ten gevolge vele eigenaardigheden, waardoor wat men tegenwoordig noemt, de mentaliteit der ethischen zich onderscheidt van die der modernen eener-, die der orthodoxen anderzijds. Het gaat hier soms om kleinigheden, soms om zeer gewichtige verschillen, maar bijna altijd om dingen, die veel beteekenen voor de karakteristiek van eigen levenssfeer. Zoo zal een ethische, die aan een graf spreekt, het daar waarschijnlijk nooit hebben over een „statig bijbelwoord”, zooals ik onlangs van een uitnemend vrijzinnig voorganger las. Hij weet wel, dat bijbelwoorden soms ook statig zijn, maar hij is, inzonderheid aan een graf, veel te veel onder den indruk van het wonderlijke en raadselachtige des levens, van de korte spanne ons hier toegemeten, en de benauwenis der eeuwigheid, die ons aan allen kant omgeeft, dan dat het statige hem niets kan schelen, en hij in het bijbelwoord allereerst zijn benauwenis, dan misschien ook zijn redding vindt. — Zoo begrijpt een ethische nooit, dat een rechts-moderne, voor wien Christus staat in het centrum des levens, wèl vaak over hem preekt, maar het volstrekt niet noodig vindt dit altijd te doen. Wanneer in Jezus Christus God waarlijk machtig over hem is geworden, dan zal hij behoefte hebben daarvan in elke evangelieprediking te getuigen, al is het dan ook niet altijd met vele woorden. — Zoo begrijpt omgekeerd de moderne niet hoe de ethische hangen kan aan de christelijke traditie, woorden en begrippen gebruiken uit lang vervlogen en zeker vóór-kantschen tijd. Het lijkt

hem..... ja, halfslachtig, een zwak toegeven aan de begeerten der onontwikkelde gemeente. Terwijl de ethische weer niet begrijpt, hoe men geen behoefte kan hebben om zich voor God te stellen „met de gansche christenheid”, die immers vóór Kant reeds eenigen tijd bestond, en de taal te spreken, door de eeuwen geheiligd, — met volkomen vrijheid, ja den plicht om straks dezelfde dingen in eigen termen te herhalen. — Ook zal de ethische minder geneigd zijn, dan de moderne, moeilijke problemen als het sociale, of dat van oorlog en vrede, snel op te lossen in de richting van een wat al te optimistische verwachting van een goeden wil en een edele gezindheid. Hij voelt daarvoor weer te veel de spanning tusschen alle factoren van het wereldgebeuren en het gecompliceerde daarvan. En hij laat min of meer geduldig het odium van..... halfslachtigheid op zich laden door een vrijzinnige, voor wiens nobele bedoeling hij alle respect heeft, en die maar niet begrijpen kan, dat zoo’n orthodox nu niet wil doen, wat Jezus bevolen heeft.

Anders liggen de dingen, wanneer we zien naar de andere zijde. De groote gemakkelijkerheid, waarmede men daar vaak over het heilige spreekt, de groote gemeenzaamheid met het goddelijke, waarvan men daar soms blijkt geeft, kunnen het deel van den ethische niet zijn. Een echten ethische valt het altoos moeilijk een vergadering te openen „op de gebruikelijke wijze”, niet omdat hij het vragen van Gods zegen overbodig zou achten, maar om dat „gebruikelijk”. Een ethische kan ook eigenlijk niet preeken of bidden naar het hart van de vromen ter rechterzijde. Hij vindt den heilsweg Gods, van Genesis tot Openbaring, nu eenmaal geen vanzelfsprekende zaak, en hij kan niet kalmweg praten over de heilrijke kracht van het bloed van Christus, zooals hij praat over de voor-

deelen van den vrijhandel. Hij weet heel goed, dat onder hen, die dit wèl kunnen, diep geloovige menschen zijn, dichter bij God misschien dan hijzelf; maar hij kan zijn verbazing niet kwijt, noch zijn ontsteltenis, noch zijn blijde verrukking over dit leven en wat er niet in kàn, en wat God er toch in doèt. En zoo spreekt hij aarzelend, en in zijn stem is de spanning nog hoorbaar. — En ook de lijnen, die loopen tusschen het religieus besef en het zedelijk handelen trekt de ethische minder vast, minder nauwkeurig; bij de toepassing van het in Gods openbaring gegevene op het handelen in de wereld ziet hij vaak verschillende mogelijkheden. Hij zal geen Umstürzler zijn, die de wereld naar zijn eenvoudig schema wil her-inrichten. Maar evenmin acht hij met „gehoorzaamheid aan de overheid” alle problemen opgelost. Hij voelt niets voor vlak pacifisme, maar acht zich van het probleem van den oorlog ook niet af met de gulle verzekering, dat men, volgens de Schrift, den vrede eerst kan verwachten, als de Christus zal zijn weergekeerd.

* * *

Ethisch is dus noch modern noch orthodox. Al is het met beide verwant. Met het modernisme overwegend in het culturele. Met de orthodoxie overwegend in het religieuze. Zeker, wij hebben groote verplichtingen aan de oude modernen. Die mannen, meerendeels door een onuitblusschelijke waarheidsliefde bezielde, hebben het gewaagd om van de veilige erve der overgeleverde waarheid — een erve, die toch ook hun erfdeel was — uit te gaan in het gewoel der wereld. Zij hebben gezien, dat het geloof niet sterker werd door isoleering van de cultuur en zij hebben getracht de harmonie te vinden van een vrijen godsdienst met vrije

wetenschap en vrije wijsbegeerte. Zij hebben die moeilijke taak aanvaard, toen vele vroomen daar niet aan dachten en trouwens van wetenschap en wijsbegeerte bitter weinig afwisten. Zij hebben ons, op het spoor van A u f k l ä r u n g en idealisme, een nieuwe wereld geopend. En wanneer zij daarbij te ver gegaan zijn en hun harmoniseeren veel op accomodeeren, hun accomodeeren veel op capituleeren leek, wij plukken daarvan de vruchten. Zij hebben in zekeren zin voor ons den slag uitgevochten. Ja, 'men moet verder gaan en zeggen, dat wij in onze houding ten aanzien van de cultuur, van de vrijheid van den mensch en het zelfstandig recht van waarheid en zedelijkheid, in één woord ten aanzien van den modernen mensch, op denzelfden bodem staan als de „modernen”. Hetgeen in onze practische houding ten hunnen aanzien wel wat meer kon uitkomen.

Maar, staan wij cultureel naast hen, religieus staan wij nog altijd vierkant tegenover hen, en veeleer naast het Réveil, met al zijn gebrek aan wetenschappelijk inzicht en volkomen „antieke” houding tegenover de cultuur. Het behoort m. i. niet tot het wezen van den modernen mensch de noodzakelijke spanning tusschen christendom en cultuur te verbreken door de laatste de hegemonie toe te kennen. Men is zelfs „moderner” mensch, naarmate men met deze spanning meer rekent. „Modern” beteekende en beteekent maar al te vaak hedendaagsch.

Zoo zien wij in de groote orthodoxen, in Augustinus en Luther, in Calvijn en Pascal onze geestelijke vaders. En, wanneer een conflict ontstaat tusschen de resultaten van het autonome denken, het vrije onderzoek en den inhoud van ons geloof, dan is onze keuze reeds gedaan, met die „der

gansche christenheid". Dat beteekent niet, dat wat waar is dan minder waar wordt, maar, dat in de spanning tusschen de eischen der verschillende waardegebieden voor ons de religieuze eisch gebiedend is, — zonder dat wij aan andere eischen hun recht daarmede ontfeggen. Om een voorbeeld te nemen: wanneer men zou ontdekken, dat Jezus waarschijnlijk nooit bestaan had, zouden wij geenszins uit ons geloof tot de onjuistheid van die ontdekking mogen besluiten; maar evenmin zou ons geloof in Hem er door aan het wankelen worden gebracht. De spanning bleef dezelfde. Immers ook nu geeft ons onderzoek ons geen volstrekte wetenschappelijke zekerheid. Misschien ware de tegenstelling van het geloof tot een negatieve uitkomst van het onderzoek voor sommigen nog gemakkelijker te dragen.

* * *

Wij staan als ethischen tusschen het koninkrijk Gods en de cultuur, tusschen hetgeen God bouwt en hetgeen wij bouwen. En de diepste toon van ons hart is: Uw koninkrijk kome; wij vragen daarom, ook al weten wij, dat bij de komst van dat koninkrijk onze rijken vergaan. Maar wij kunnen het niet oprecht bidden, met echten klank in de stem, wanneer wij niet gaan staan, waar God ons gesteld heeft: midden in ons eigen rijk. Wij staan er met zuchten en groot verlangen naar het nieuwe Jeruzalem, maar wij staan er in het vertrouwen dat God ook door ons te plaatsen in deze wereld van noodzakelijkheid en wonderen, van zonde en genade, van menschelijke beperktheid en goddelijke uitzichten, van dienstbaarheid en vrijwording, een hoog en heilig doel verwezenlijkt.

100
100
100

A2761

- Serie I **Godsdienstig leven.** Verschenen No. 1—10.
 Serie II **Paedagogiek.** Verschenen No. 1—7.
 Serie III **Zedelijk leven.** Verschenen No. 1—6.
 Serie IV **Kerkelijk leven.** Verschenen No. 1—6.
 Serie V **Christendom en Cultuur.** Verschenen No. 1—10.

Verschenen in 1918—1919:

- Dr. H. TH. OBBINK, **Christus de openbaring Gods.** (I—1).
 G. J. A. JONKER, **Bijbelgebruik.** (I—2).
 J. B. NETELNBOS, **De grond van ons geloof.** (I—3).
 Dr. J. H. GUNNING Wzn., **Ouders en volwassen Kinderen.** (II—1).
 P. OOSTERLEE, **Karaktervorming** (II—2).
 G. A. VAN DER BRUGGHEN, **De vrijheid van een Christenmensch
 onzer dagen.** (III—1).
 Dr. G. VAN DER LEEUW, **De Sacramenten** (IV—1).
 J. VAN DER SPEK, **Kerkgaan** (V—2).
 Dr. J. A. CRAMER, **Christendom en Cultuur** (V—1).
 I. PETRI, **De Predikant en de Cultuur** (V—2).

in 1919—1920:

- Dr. A. K. KUIPER, **Gebed** (I—4).
 Dr. W. J. AALDERS, **Gezag** (III—2).
 G. A. VAN DER BRUGGHEN, **Lectuur** (V—3).
 P. OOSTERLEE, **Opvoeding tot Gehoorzaamheid** (II—3).
 A. J. A. VERMEER, **De plaats der kerk in de samenleving** (IV—3).
 A. M. VAN DE LAAR KRAFT, **Godsdienstonderwijs** (IV—4).
 Dr. N. ADRIANI, **Stilstand en beweging** (III—3).
 H. H. BARGER, **Godsdienstige opvoeding** (II—4).
 P. STEGENGA, **Twijfel** (III—4).
 P. J. MOLENAAR, **De verstandsrichting** (V—4).

in 1920—1921:

- Dr. J. H. GUNNING Wzn., **Ouders en volwassen Kinderen** (II—5).
 Dr. S. F. H. J. BERKELBACH VAN DEN SPRENKEL,
Geloof en Illussie (I—5).
 Dr. J. F. BEERENS, **Het Rechts-Modernisme** (IV—5).
 P. VAN DER ELST, **Christendom en Mystisch inzicht** (I—6).
 Dr. G. VAN DER LEEUW, **Geestelijke stroomingen in onzen
 tijd** (V—5).
 A. M. VAN DE LAAR KRAFT, **Het Kindergebed** (I—7).
 Dr. H. TH. OBBINK, **Spanningen.** (V—6).
 J. J. STAM, **Schriftgezag** (I—8).
 Dr. J. WEENER, **De Christen en de Militaire dienst** (III—5).
 O. NOORDMANS, **Gelooven op gezag.** (I—9).

in 1921—1922:

- P. VAN DER ELST, **Het Geloof in de Voorzienigheid Gods** (I—10).
 P. STEGENGA Azn., **Levensmoeheid** (V—7).
 A. HIJMANS, **Christelijke en Medische moraal** (III—6).
 Dr. J. C. ROOSE, **De Waarheid van het Christendom** (V—8).

W. A. HOEK, *De gemeente als autoriteit* (IV—6).
 G. J. UIT DEN BOGAARD, *Pedagogische uitzichten* (II—6).
 Mr. A. DE GRAAF, *Over sexueele voorlichting* (II—7).
 Dr. J. RIEMENS jr., *Christendom en waardeering* (V—9).
 Dr. H. STOEL, *Het evangelie en zijn klankbodem* (V—10).
 M. L. FOEKEN, *Het Zondagsvraagstuk* (IV—7).

in 1922—1923:

P. OOSTERLEE, *Coeducatie* (II—8 en 9).
 J. PETRI, *De cultuurtaak van den prediker* (4—8).
 E. H. WIERINGA, *Verzoeking, Aanvechting, Zonde* (3—7).
 M. H. W. BANDEL, *Vrijheid in de opvoeding* (2—10).
 M. LINDENBORN, *Wat verstaat de Bijbel door „geloof”* (III—8).
 Dr. A. M. BROUWER, *De waarde van den persoon* (III—9).

Stemmen des Tijds, Maandschrift voor Christendom en Cultuur. Onder Redactie van: Dr. W. J. Aalders, Mr. A. Anema, Mr. P. A. Diepenhorst, J. C. van Dijk, Dr. P. J. Kromsigt, Dr. J. C. de Moor, P. J. Molenaar, P. Oosterlee, Dr. A. A. v. Schelven, Dr. J. R. Slotemaker de Bruine, Dr. B. Wielenga.

Prijs per jaargang van 12 nummers voor 1921 f 20.—
 Losse afleveringen in beperkt getal - 2.—

Wat zegt de Pers van „Stemmen des Tijds”?

Wie de „Stemmen des Tijds” niet leest, mist veel.

Het is daarbij gebleken, dat de redactie met haar staf medewerkers, degelijk werk geleverd hebben. Naast andere periodieken, die meer of min beslist staan tegenover het Christendom, vertegenwoordigen de „Stemmen” een eigen richting. Het is in het belang van al het ontwikkelde, Nederlandsche, Christelijk lezerspubliek om het te steunen. Nu de nieuwe jaargang begint, die veel belangrijke studies belooft, is de gelegenheid er weer om in te teekenen . . . , die bewijzen, dat gij u zelf schade doet, als gij niet zorgt lezer of medelezer van de „Stemmen” te zijn.

Bij den terugblik kan ons oordeel niet anders dan gunstig zijn. Het groote doel, dat vóór de verschijning aldus geformuleerd werd: „leiding te geven aan de geestelijke bewegingen en stroomingen des tijds, die overal zichtbaar zijn: de verschillende vraagstukken van den dag op het gebied van wetenschap en onderwijs, van moraal en cultuur, van staat en maatschappij van uit Christelijk standpunt te belichten” — dit doel is met ernst nagestreefd. Een rijke verscheidenheid van bijdragen werd ons gegeven, die getuigden van degelijke studie en dikwerf van ruimen blik en wetenschappelijken zin.

Gaat de redactie op den ingeslagen weg voort, dan zal zij, naar onze besliste overtuiging, blijvend succes hebben.

Voor wie in beschaafde kringen zal kunnen meespreken, is zulk een periodiek geschrift — dat u in goeden zin op de hoogte houdt van het cultuurleven van onzen tijd — bepaald onmisbaar.

Ge kunt u, wanneer uw beurs maar dun is, niet alles wat uitkomt aanschaffen. Of ook, al is die beurs wat dikker, ge hebt dan vaak geen tijd om zelfs het voornaamste dat verschijnt te lezen. Welnu, in die leemten voorzien de „Stemmen”. Zij spreken u van veel en velerlei. Zij verwijderen uw blik

Nu dit tijdschrift een nieuwen jaargang intreedt, nadat de vorige jaargangen de stoutste verwachtingen hadden overtroffen, vestigen wij op deze uitgaaf weer eens ietwat uitvoeriger de aandacht. De redactie is in goede handen.

BJ Leeuw, Gerardus van der, 1890-1950.
1258 Ethisch; modern of orthodox? Utrecht, G.J.A.
D8 Ruys, 1923.
L4 23p. 21cm. (Practisch Christendom, ser.4,
 nr.10)

Cover title.

1. Christian ethics--Addresses, essays, lec-
tures. I. Title. II. Series.

A2761

CCSC/mmb

